श्री. नी. र. वऱ्हाडपांडे

प्रायोगिक मानसशास्त्र व शिक्षणविषयक कांहीं प्रश्न

एकोणिसाव्या शतकांतील उदारमतवादी विचारवंतांना शिक्षण हा सर्वच वैयक्तिक व सामाजिक दोषांविरुद्ध रामबाण तोडगा आहे असें वाटत असे. समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांत कलह कां आहे तर लोक अशिक्षित आहेत म्हणून, अन्धश्रद्धांचें प्राबल्य कां आहे तर शिक्षणाचा पुरेसा प्रसार झाला नाहीं म्हणून, आर्थिक संपन्नता कां नाहीं तर शैक्षणिक संपन्नता नाहीं म्हणून असें त्यांचें सर्व रोगांचें एक निदान असे. शिक्षणानें ज्या विषयाचें शिक्षण घेतलें त्याचेंच फक्त आपल्याला ज्ञान होतें असें नसून आपली सर्वांगीण उन्नति होते असा ग्रह या शिक्षणश्रद्धेच्या मुळाशीं होता. लॅटिन भाषा शिकल्यानें फक्त लॅटिनचेंच ज्ञान होतें असें नाहीं, तर लॅटिन व्याकरणाचा व्यवस्थितपणा अंगीं बाणल्यामुळें एकूण सर्व जीवनच व्यवस्थित होतें व प्रत्येक गोष्ट अचूकपणें करण्याची संवय लागते असें त्यावेळचे शिक्षक उघडपणें म्हणत असत.

पण शिक्षण व मानसशास्त्र हीं इतर शास्त्रांप्रमाणेंच कल्पनाविश्वांतून निघून प्रयोगशाळेंत आलीं व वरील सारख्या अनेक मतांची विज्ञानाच्या प्रयोगसिद्ध पद्धतीनें परीक्षा करण्यांत आली तेव्हां त्यांना फारसा आधार नाहीं असें दिसून आलें.

विल्यम जेम्स या प्रसिद्ध अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञानें या प्रयोगांना चालना देण्याचें महत्त्वाचें कार्य केलें. मुलांना घोट्या करायला लावल्यानें त्यांची स्मरणशक्ति वाढते अशी त्यावेळीं समजूत होती. ही समजूत कितपत बरोबर आहे हें पाहण्यासाठीं जेम्स व त्याचे विद्यार्थी यांनीं ह्यूगो व टेनिसन यांच्या कविता पाठ करायला किती वेळ लागतो याची नोंद केली. नंतर कांहीं दिवस 'Paradise Lost' चे कांहीं भाग पाठ करण्याचा अभ्यास केला. या अभ्यासामुळें आपली स्मरणशक्ति अधिक तल्लख झाली असेल या आशेनें त्यांनीं पुनः ह्यूगो व टेनिसन यांच्या कविता पाठ करायला पूर्वीपेक्षां कमी वेळ लागतो कीं काय याचा अन्दाज घेतला. त्यावरून पाठान्तराचा सराव केल्यानें स्मरणशक्ति वाढली असें दिसून आलें नाहीं.

शिक्षण आणि "मनोविकास"

जेम्सचा हा प्रयोग ऐतिहासिक दृष्ट्या कौतुकास्पद असला तरी त्यांत वैज्ञानिक काटेकोरपणा व परिपूर्णता नव्हती. त्या मानानें डिअरबोर्न व इतर अनेक मनोवैज्ञानिक यांनीं पुढें केलेले प्रयोग अधिक समाधानकारक आहेत. या प्रयोगांत प्रयोग्य व्यक्तींची संख्या पुष्कळ अधिक होती. त्याचप्रमाणें आगंतुक कारणांचा प्रयोगांवर परिणाम होऊन त्याचीं फलितें दूषित होऊं नयेत म्हणून अधिक काळजी घेण्यांत आली होती. या सर्व प्रयोगांचा निष्कर्ष साधारणपणें असा सांगता येईल कीं पाठांतराच्या विषयाचें ज्ञान वाढल्यामुळें व कांहीं स्मृतिसहायक युक्त्या गवसल्यामुळें पाठान्तराला मदत होत असली तरी सतत पाठान्तरामुळें स्मरणशक्ति वाढते असें दिसून येत नाहीं. संस्कृत भाषेचें ज्ञान वाढल्यामुळें संस्कृत श्लोक अधिक लवकर पाठ होतील. पण संस्कृत श्लोकांच्या सतत पाठामुळें स्मरणशक्ति वाढून लॅटिन अधिक लवकर पाठ होईल हें सम्भवत नाहीं. अङ्गुलिमूलांवर असलेल्या उंचवट्यांचा क्रम व एकतीस दिवसांच्या महिन्यांचा क्रम सारखा असल्याचें लक्षांत आल्यामुळें एकतीस दिवसांचे महिने कोणते हें लक्षांत ठेवणें सोपें जाईल, पण यावरून आपली स्मरणशक्ति वाढली असें समजून आतां इतिहासांतल्या तारखाहि आपल्या लवकर लक्षांत राहतील असें कुणाला वाटलें तर तो शुद्ध भ्रम आहे.

स्मरणशक्तीप्रमाणेंच बुद्धिमत्तेचेंहि आहे. सतत अभ्यासामुळें स्मरणशक्ति वाढत नाहीं त्याचप्रमाणें बुद्धिमत्ता देखील वाढत नाहीं. सुशिक्षिताला अशिक्षितापेक्षां ज्ञान अधिक असलें तरी बुद्धिमत्ता अधिक असतेच असें नाहीं, हें सिंहाला जिवन्त करणाऱ्या बुद्धिरहित पण्डिताची गोष्ट लिहिणाऱ्या विचारवन्तानीहि

फार प्राचीन काळींच ओळखलें होतें. तरी ही जाणीव अजून देखील चारदोन मनोवैज्ञानिकांपुरतीच मर्यादित आहे. शिक्षणानें बुद्धिमत्तेचा विकास होतो ही समजूत अजूनहि सार्वत्रिक आहे. म्हणून या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं आधुनिक मनोवेत्त्यांनीं केलेल्या प्रयोगाची माहिती वाचकांना देणें आवश्यक आहे.

थॉर्नडाईकनें सुमारें १३००० विद्यार्थ्यांना एक कसोटी देऊन त्यांच्या बुद्धिमत्तेची नोंद केली. यानंतर एक वर्षभर ते विद्यार्थी गणित, विज्ञान, भाषा वगैरेंचें शिक्षण घेत होते. एक वर्षाच्या या शिक्षणानें त्यांची बुद्धिमत्ता वाढली कीं नाहीं हें तपासून पाहण्यासाठीं त्यानें पुनः त्यांना एक कसोटी दिली. त्यावरून वाढत्या वयामुळें बुद्धिमत्तेंत होणारी वाढ वजा करतां एक वर्षाच्या **शिक्षणामुळें** बुद्धिमत्तेंत कांहीं लक्षणीय वाढ झाली असें म्हणायला अधार सापडला नाहीं.

एकाच वर्षाच्या शिक्षणानें बुद्धींत वाढ झाली नाहीं तरी आठदहा वर्षांच्या शिक्षणामुळें अशी वाढ होत असल्याचें दिसून आलें आहे असें कांहीं मानसशास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. पण ही वाढ बुद्धिमत्तेच्या सर्वच प्रकारच्या कसोट्यांवर आढळून येत नाहीं व ज्या कसोट्यांवर आढळून येते त्यावर देखील ती अत्यल्प व दुर्लक्षणीय असते.

मन आणि स्नायु

शिक्षणामुळें बुद्धि वा स्मरणशक्ति यांचा विकास होत नाहीं यावरून मन व शरीराचे अवयव यांतला एक महत्त्वाचा फरक स्पष्ट होतो. दण्डबैठका घातल्यानें दण्ड व माण्ड्या पुष्ट व बळकट होतात. रोज दण्डबैठका घालणाऱ्याला फक्त दण्डबैठका घालण्याचेंच कौशल्य साध्य होतें असें नसून कुस्ती, मुष्टियुद्ध वगैरे ज्या ज्या क्रियांमध्यें दण्ड व माण्ड्यांचा उपयोग होतो त्या सर्व क्रियांत तो अधिक कार्यक्षम होतो.

पण मनाचें तसें नाहीं. मनाला शिक्षणाचा 'व्यायाम' दिल्यानें तें अधिक बलिष्ठ होईल ही आशा व्यर्थ आहे. आधुनिक मनोवैज्ञानिक प्रयोगांच्या पूर्वी अशी आशा वाटणें साहजिक होतें. कारण शरीराला जसे हातपाय यासारखे अवयव आहेत तसेच मनाला देखील बुद्धि, स्मरणशक्ति वगैरेसारखे अवयव आहेत व त्यांच्यावर संस्कार केल्यानें ते बलिष्ठ होतात असें मत त्यावेळीं प्रचलित होतें. या मताला **Faculty Psychology** असें म्हणतात. आज ही **Faculty Psychology** मागें पडली आहे.

Faculty Psychology मागें पडल्यामुळें शिक्षणाच्या सामर्थ्याबद्दल पूर्वी असलेल्या भरमसाट कल्पना निराधार ठरून सुशिक्षितांना अधिक नम्रता धारण करणें प्राप्त झालें आहे. गणित शिकल्यानें फक्त गणित येतें. इंग्रजी शिकल्यानें फक्त इंग्रजी येतें. आपण गणितांत Ph. D. झालों म्हणून ज्या क्षेत्रांत गणिताचा वापर होत नाहीं त्याहि क्षेत्रांत आपण एखाद्या अशिक्षितापेक्षां अधिक कार्यक्षम ठरूं असें एखाद्या गणितज्ञानें समजणें चूक आहे. आपण इंग्रजी फाडफाड बोलतो म्हणून जेथें इंग्रजीवरील प्रभुत्वाचा सम्बन्ध येत नाहीं अशाहि कामांत एखाद्या खेडुतापेक्षां आपला अधिकार जास्त असें शेक्स्पीअरवर प्रबन्ध लिहिणाऱ्या एखाद्या विद्वानानें समजणें भ्रान्त आहे. आधी शून्यलब्धि व साहित्यशास्त्र यांचीं पुस्तकें पालथीं घालून मग वाणिज्य, राज्यकारभार वा राजकारण यांत शिरणारा मनुष्य त्या भानगडींत न पडतां एकदमच या क्षेत्रांत शिरणाऱ्या अशिक्षितापेक्षां अधिक मोठा व्यापारी वा मुत्सद्दी होईल असें समजायला कांहींच प्रमाण नाहीं.

व्यावहारिक दृष्टीनें याचीं गर्भितें स्पष्ट आहेत. कुणाला काय शिकवावें हें ठरवतांना (१) त्याचा पुढील आयुष्यांत प्रत्यक्ष उपयोग होईल कीं नाहीं (२) त्या विषयांत त्याला गोडी किती आहे व (३) त्या विषयाचे अभ्यासक देशांत असण्याला कांहीं सांस्कृतिक मूल्य आहे कीं नाहीं इत्यादि गोष्टींचा विचार झाला पाहिजे. ज्या विषयाला यापैकीं कोणतेंहि समर्थन लागू नाहीं असा विषय केवळ तो शिकल्यानें "मनोविकास" होतो म्हणून शिकवणें असमर्थनीय आहे. तसेंच एखाद्या कामाला कोणतें शिक्षण आवश्यक आहे हें ठरवतांना त्या शिक्षणानें मिळालेल्या ज्ञानाचा त्या कामांत प्रत्यक्ष उपयोग होतो कीं नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. शिक्षण कोणत्याहि विषयाचें कां असेना त्यानें "मनोविकास" होतो म्हणून कोणत्याहि कामाला तें आवश्यकच आहे ही विचारसरणी आतां टिकण्यासारखी नाहीं.

वरं बुद्धिर्न सा विद्या

शिक्षणानें मनाचा सर्वांगीण विकास होतो या विचारसरणीप्रमाणेंच शिक्षणानें अन्धश्रद्धा नाहींशा होतात ही समजूतहि मला समर्थनीय वाटत नाहीं. कोणतेंहि मत पुढें आलें कीं त्याला "प्रमाण काय ?" हें विचारण्याची व निर्णायक प्रमाण मिळेपर्यंन्त त्यावर श्रद्धा न ठेवण्याची वृत्ति शिक्षणानें वाढीस लागते असें दिसत नाहीं. प्रयोगशाळेंत असेपर्यंत प्रत्येक विधानाला काटेकोर प्रायोगिक पुरावा मागणारा वैज्ञानिक देखील प्रयोगशाळेच्या बाहेर आल्याबरोबर वाटेल त्या भाकडकथांवर विश्वास ठेवायला तयार होतो याची अनेक उदाहरणें प्रत्यहीं दिसतात. मुलें न झाल्यामुळें स्त्रियांच्या स्वास्थ्यावर वाईट परिणाम होतात, प्रार्थना केल्यानें निसर्गाचे व्यापार बदलतां येऊं शकतात वगैरे मतें कोणतेहि प्रयोगसिद्ध आधार न देतां अलेक्सिस कॅरलसारख्या वैज्ञानिकानें उचलून धरलीं आहेत. शरीरशास्त्र व रोगविज्ञान यांत प्रावीण्य संपादन करून देखील पाण्याचें जसें बाष्पशक्तींत रूपान्तर होऊं शकतें तसें कामवासनेचें इतर मनःशक्तींत रूपान्तर होऊं शकतें असें फ्रॉइडनें कोणतींहि विज्ञानपूत प्रमाणें न देतां प्रतिपादन केलें. इतिहासकार म्हणून गाजलेल्या मेकॉलेनें साऱ्या संस्कृत वाङ्मयांत मूल्यवान असें कांहींच नाहीं असा विनादिक्कत अभिप्राय देऊन टाकला! आपलें क्षेत्र सोडल्याबरोबर "पुराणांतली वांगी पुराणांत" या न्यायानें विद्वान् शास्त्रीय दृष्टीची कशी रजा घेतात याचीं अशीं उदाहरणें शेंकड्यांनीं मोजतां येतील.

अशा उदाहरणांवरून शास्त्रविचाराची शिस्त ही थोडीफार सैनिक शिस्तीसारखी आहे असें वाटतें. सैन्यांत शिस्तीनें वागणारा सैनिक जीवनाच्या इतर क्षेत्रांतहि शिस्तीनें वागतो असें दिसत नाहीं. उलट नोकरी बजावून झाल्यावर तो अधिकच बेछूट होतो. त्याचप्रमाणें आपल्या व्यवसायांत बुद्धिवादाचें कडक पथ्य पाळावें लागल्यामुळें आपल्या व्यवसायाच्या बाहेर शास्त्रज्ञ मोकाट सुटतो व बुद्धिवादाची ओळख दाखवणेंही त्याला जड जातें असें म्हणण्याचा मोह अनेक वेळां होतो.

शिक्षणाचा संस्कार झालेल्या मनांत अन्धश्रद्धांचा रिघाव होणें कठिण असतें असें म्हणतां येत नाहीं, एवढेंच नव्हे तर अन्धश्रद्धांचा प्रसार करण्याचें पापदेखील अनेक वेळां शिक्षणाच्या हातून घडतें. कारण शिक्षण हें बहुधा पुस्तकांचें शिक्षण असतें व एखाद्या पुस्तकांत प्रयोगसिद्ध विज्ञान वा तर्ककर्कश विचारसरणी असली तर हजार पुस्तकांमध्यें मनःपूत गप्पाच असतात. विशेषतः सामाजिक शास्त्रांमध्यें विज्ञानसिद्ध विचारसरणी औषधापुरतीच सापडते. या शास्त्रांवरील अवाढव्य लिखाणापैकीं बराचसा भाग इंडिपसचा गण्ड (Aedipus Complex) आर्यांची भारतावरील स्वारी, विरोधविकासवाद वगैरेसारख्या निराधार कल्पनाजालानें भरलेला असतो. सुशिक्षित माणसाचें मन शास्त्रीय विचारसरणीप्रमाणेंच या कल्पनाजालावर देखील पोसलें जातें. मानवी मनाचा स्वभावच असा आहे कीं ओबडधोबड सत्यापेक्षां अद्‌भूतरम्य कल्पनांचा त्याच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. यामुळें शिक्षणाचा परिणाम होऊन एखादें शास्त्रीय सत्य मनावर बिम्बलें तर त्याबरोबर शंभर भाकडकथा देखील मनांत ठाण मांडून बसतात. अडाणी माणसाच्या अंध समजुतींपेक्षां सुशिक्षितांच्या मनांत ठाण मांडून बसलेल्या या भाकडकथा अधिक घातक असतात. कारण अडाणी माणसाला आपण अडाणी आहोत याची जाणीव असते. उलट सुशिक्षिताला आपण भाराभर पुस्तकें वाचलीं याची इतकी घमेंड असते कीं त्याला सुधारणें अशक्यप्राय होऊन बसतें.

पढतमूर्खता

सुशिक्षित माणूस अन्धश्रध्दांना बळी पडतो याचें एक कारण शिक्षणानें तत्वाळपणा बळावतो हें आहे. तत्वाळ (doctrinaire) मनुष्य कोणतेंहि विधान खरें की खोटें हें प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या आधारें न ठरवतां कोणत्यातरी पूर्वकल्पित तत्वाच्या आधारें ठरवतो. यासम्बन्धी बेकननें एक मजेदार गोष्ट सांगितली आहे. १५ व्या शतकांत विद्वानांच्या एका सभेंत घोड्याला किती दात असतात हा प्रश्न चर्चेस निघाला. एकाहून एक मोठ्या विद्वानांचीं भाषणें झालीं व त्यांनीं या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठीं जाड्या जाड्या ग्रंथांचा कीस काढला. पण शेवटीं कांहींच निकाल लागेना. तेव्हां एक पोरसवदा श्रोता उभा राहिला व त्यानें एखाद्या घोड्याचें तोंड उघडून त्याचे दात मोजावे व या प्रश्नाचा निकाल लावावा अशी सूचना केली. त्याबरोबर सर्व विद्वान् त्याच्यावर तुटून पडले व

अशी मूर्खपणाची सूचना केल्याबद्दल त्यांनीं त्या पोराला धक्के मारून बाहेर काढून दिलें ! शेवटीं प्राचीन ग्रन्थांत पुरेसें प्रमाण नसल्यामुळें हा प्रश्न एक न सुटणारें गूढ आहे असा सर्वानुमतें निर्णय करून त्या विद्वानांची सभा बरखास्त झाली ! !

असे निर्बुद्ध निर्णय प्राचीन विद्वान् करीत असतील, पण आधुनिक विद्यांनीं विभूषित झालेले लोक असें करतील हें संभवत नाहीं असें आधुनिकांनीं समजण्याचें कारण नाहीं. अति कायदेपाण्डित्यामुळें न्याय-अन्याया-बद्दलचा साधा विवेक नाहींसा होण्याचा संभव असतो म्हणून न्याय्य निर्णय देण्यासाठीं कायद्याचा गन्धहि नसलेल्या समजुतदार लोकांचें मत घेण्याची जरूरी न्यायाधीशांना कधीकधी वाटते. आर्थिक कारणांनीच सर्व कांहीं घडतें या तत्त्वाची मगरमिठी मनावर बसल्या-मुळें लायसेंकोने पित्याचे गुणधर्म आनुवंशिकतेनें मुलांत उतरतात हें धडधडीत सत्यच नाकारलें. ज्यू वादाच्या आहारीं गेलेल्या रशियावर चढाई केल्याबरोबर "आर्य" रक्ताचे इंग्रज आपल्याशी सख्य करतील या नात्सीवादांतून उद्भवलेल्या दृढ श्रद्धेमुळें हिटलरनें रशियावर चढाई केली व इंग्लंडचा पाडाव करण्याची संधि गमावली.[1] शिवाजी महाराजांचें अवतारकार्य स्वदेश व स्वधर्म यांच्या रक्षणासाठीं घडलें नसून विरोधविकासी साच्यांत बसणारीच ती एक क्रान्ति होती असें सांप्रदायिक वादाची झापड डोळ्यावर बांध-लेले विवेचक म्हणतात. शिवाजी महाराजांच्या कार्याचें रहस्य समजून घ्यायचें असेल तर तत्कालीन ऐतिहासिक साधनांचा अभ्यास केला पाहिजे, विरोधविकास वादाचें तिथें कांहीं प्रयोजन नाहीं. रशियावर चढाई करण्याचे परिणाम काय होतील हें ब्रिटिश मुत्सद्यांचें युद्धोद्देश व बलाबल यांचा अभ्यास करून हिटलरनें ठरवायला पाहिजे होतें, नात्सीवादासारख्या एखाद्या इतिहासो-पपत्तीच्या आधारें तें ठरविणें आत्मघातकीपणाचें होतें. पित्याचे गुणधर्म मुलांत उतरतात की नाहीं हें जनन-शास्त्राच्या आधारें ठरवलें पाहिजे. सर्व मानवी व्यव-हाराच्या मुळाशीं आर्थिक कारणें असतात असें एखादें पूर्वकल्पित तत्त्व येथें अप्रस्तुत आहे. घोड्याला दात किती असतात हे घोड्याच्या तोंडांत पाहून न ठरवतां ग्रंथांत पाहून ठरविणारे प्राचीन विद्वान् व सम्बद्ध पुराव्याचा विचार न करतां पूर्वकल्पित तत्त्वांच्या आधारें महत्त्वाच्या विषयांवर मतें बनविणारे वरील आधुनिक विद्वान् यांच्या मनोवृत्ति एकाच जातीच्या आहेत.

१. हिटलरच्या वर्तनाची अशी उपपत्ति अनेक पाहतां ती खरी असावी असें वाटतें.

दोन भाषा आणि दोन घोडे

अन्धश्रद्धांच्या विरुद्ध शिक्षणाची तटबन्दी उपयोगी पडत नाहीं. व शिक्षणाने बुद्धिमत्तेची वाढ होत नाहीं ही परिस्थिति निराशाजनक तर खरीच पण यापेक्षाहि अधिक निराशाजनक गोष्ट म्हणजे कांहीं प्रकारच्या शिक्षणानें बुद्धिमत्तेवर विपरीत परिणाम होण्याचा देखील सम्भव असतो. एकापेक्षां अधिक भाषांवर प्रभुत्व मिळवण्याचा प्रयत्न केल्यानें बुद्धीवर फाजील ताण पडून ती बोथट होऊं लागते असें कांहीं मनो-वैज्ञानिकांचें मत आहे. वेल्समध्यें इंग्रजी व वेल्श या दोन्ही भाषांत प्रावीण्य मिळवलेल्या विद्यार्थ्यांची बुद्धि-मत्ता व केवळ वेल्श शिकलेल्या विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता यांची सार या वैज्ञानिकानें तुलना केली तेव्हां केवळ वेल्श शिकलेले विद्यार्थी फारच सरस आढळून आले. या एकभाषी विद्यार्थ्यांनीं नवव्या वर्षी जेवढें शब्दज्ञान सम्पादित केलें होतें तेवढें दोन भाषा बोलणाऱ्या विद्या-र्थ्यांना अकराव्या वर्षापर्यन्त देखील झालें नव्हतें. एक-भाषी विद्यार्थ्यांच्या विचारपद्धतींत सुस्पष्टता व अचूक-पणा देखील अधिक होता.

क्रिस्टोफर्सन या मनोवैज्ञानिकानें साऱ्या वरील विधानांना पुष्टि दिली आहे. दोन भाषा वापरणें हें दोन धोतरें वापरण्यासारखें सोपें नाहीं. दोन घोड्यावर एकदमच स्वारी करण्यासारखें दुर्घट आहे. दोन भाषा म्हणजे भावभावनांचीं दोन जगेंच असतात. सतत एकांतून दुसऱ्यांत फेरफटका करण्याची कसरत बुद्धीला सहजासहजी झेपत नाहीं.

बहुभाषिकत्वामुळें होणारे हे दुष्परिणाम संस्कृत-मराठी सारख्या आईलेकीप्रमाणें जवळच्या भाषांच्या बाबतींत दिसून येत नाहींत. उलट संस्कृतच्या अभ्यासामुळें मराठीचें ज्ञान जास्त अचूक व अढळच होतें. शब्द, वाक्प्रयोग, व्याकरण इत्यादिकांत सर्वस्वी भिन्न अस-लेल्या भाषांच्या बाबतींतच बहुभाषित्वाचे दुष्परिणाम जाणकार लोक लावतात व त्याचें आत्मचरित्र वाचून

मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. कारण अशा भाषा शिकतांना एका भाषेचें ज्ञान दुसऱ्या भाषेच्या आड येतें. दुसऱ्या भाषेंत विचार व्यक्तवितांना पहिल्या भाषेंतले शब्द व वाक्प्रयोग आठवतात. त्यांना डावलून दुसऱ्या भाषेंतलेच शब्द व वाक्प्रयोग नेमके आठवणें कठिण होऊन बसतें. ज्याला पहिली भाषा येतच नाहीं त्याला हा द्राविडी प्राणायाम करावा लागत नाहीं. हिंदुस्थानांत मोटर हाकायला शिकलेला माणूस अमेरिकेंत मोटर हाकतांना अधिक अपघात करायचा सम्भव असतो; कारण हिंदुस्थानांत त्याला डावीकडून जाण्याची संवय झालेली असते, उलट अमेरिकेतील रहदारीच्या नियमाप्रमाणें उजवीकडून जाणें आवश्यक असतें. जो डावीकडून जायला कधी शिकलाच नाहीं त्याला उजवीकडून जाण्याची संवय लवकर लागेल, त्याचप्रमाणें जो इंग्रजी शिकलाच नाहीं त्याला मराठी अधिक सहजतेनें येईल हें स्पष्ट आहे.

हा भार अनावश्यक आहे

तेव्हां शिक्षणक्रमांत कोणत्याहि भाषेचा अन्तर्भाव करतांना सर्वस्वी भिन्न असलेल्या भाषांवर प्रभुत्व मिळवण्याची धडपड विद्यार्थ्यांना करावी लागणार नाहीं याची काळजी घेतली पाहिजे. सर्वस्वी भिन्न असलेल्या अनेक भाषा शिकणें कांहीं विषयांत व व्यवसायांत आवश्यकच असतें. पण अनेक भाषांवर सारखेंच प्रभुत्व असणें बहुधा आवश्यक नसतें. जन्मभर संस्कृत भाषेचें अध्ययन करणाऱ्या बहुतेक पाश्चात्य पण्डितांना संस्कृतमध्यें बोलतां वा लिहितां येत नाहीं. संस्कृत भाषा व वाङ्मय यासंबंधीची त्यांची विद्वत्ता त्यांच्या स्वतःच्या भाषेतूनच प्रकट होते. संस्कृत पंडित म्हणवणाऱ्यांना देखील संस्कृतमध्यें विचार व्यक्तवितां येणें आवश्यक वाटत नाहीं. यावरून ज्या ज्या भाषा शिकणें आपल्याला प्राप्त आहे त्या सर्वांत विचार व्यक्तविण्याचें सामर्थ्य देखील आपल्याला असलेंच पाहिजे असें नाहीं हें स्पष्ट होतें. ज्यांना अनेक भाषा शिकाव्याच लागतात त्यांनीं देखील विचार व्यक्तविण्यासाठीं कोणतीतरी एकच भाषा वापरावी व बाकीच्या भाषांचें केवळ समजण्यापुरतें ज्ञान संपादन करावें. असें धोरण ठेवल्यानें बुद्धीवरचा ताण बराच कमी होऊन भाषाशिक्षणांत व्यर्थ खर्च होणारा बराच वेळ व श्रम वाचूं शकेल.

ही बचत किती मोठी राहील याची कल्पना करतां येणें शक्य आहे. एखादा शब्द दुसऱ्यानें वापरला असतां, समजणें व योग्य संदर्भांत तो स्वतः वापरतां येणें यांत पुष्कळ फरक आहे. पहिल्या क्रियेला त्या शब्दाचा अभ्यास फक्त ओळख पटण्याइतका झाला असला तरी पुरतें, उलट दुसऱ्या क्रियेला तो शब्द स्वतः होऊन आठवण्याइतका त्याचा अभ्यास होणें आवश्यक असतें. स्मरणशक्तीच्या पहिल्या अवस्थेला प्रत्यभिज्ञा व दुसरीला उपस्थिति असें म्हणतात. एखाद्या विषयाची प्रत्यभिज्ञा व्हायला त्याचा किती अभ्यास करावा लागतो व उपस्थिति यायला किती अभ्यास करावा लागतो हें ठरवण्यासाठीं मनोवैज्ञिकांनीं कांहीं प्रयोग केले आहेत त्यावरून प्रत्यभिज्ञा व उपस्थिति यांत जमीनअस्मानाचें अन्तर आहे हें स्पष्ट होतें.

लू नें कांहीं लोकांना बारा शब्द पाठ करायला लावले. शब्द पूर्णपणें पाठ झाल्यावर दोन दिवसांनीं त्यापैकीं किती शब्द लक्षांत आहेत हें पाहण्यासाठीं त्यांची दोन प्रकारें चांचणी घेतली. एकदा पाठ केलेले सगळे शब्द लिहायला सांगितले तर एकदा स्वतःच लिहिलेले अनेक शब्द दाखवून त्यापैकीं पाठ केलेले कोणते हें ओळखायला सांगितलें. पहिल्या चांचणींत प्रयोग्य व्यक्तींना फक्त ४० टक्के शब्द लिहितां आले. उलट दुसऱ्या चांचणींत त्यांनीं ७९ टक्के शब्द ओळखले. अशाच दुसऱ्या एका प्रयोगांत उपस्थिति फक्त २७ टक्के तर प्रत्यभिज्ञा ७२ टक्के यशस्वी झाल्याचें आढळून आलें. तसेंच शब्दांची प्रत्यभिज्ञा साध्य व्हायला जेवढा वेळ लागतो त्याच्या दुप्पट वेळ त्यांची उपस्थिति साध्य व्हायला लागतो असेंहि या प्रयोगांवरून म्हणतां येतें.

या प्रयोगांत जी उपस्थिति तपासण्यांत आली तिच्या मार्गांत कांहीं अडथळे नव्हते. पण भाषा बोलतांना जी उपस्थिति लागते तिच्यांत दुसऱ्या भाषेच्या ज्ञानाचा मोठा अडथळा असतो. अशा अडथळ्याच्या उपस्थितीची जर प्रत्यभिज्ञेशीं तुलना केली तर तिला प्रत्यभिज्ञेच्या दुप्पटच नव्हे तर तिप्पट देखील वेळ लागण्याचा सम्भव आहे. तेव्हां भाषेंत अनायास विचार व्यक्तविण्याचें सामर्थ्य येण्यासाठीं ती भाषा नुसती समजूं लागायला जेवढा अभ्यास आवश्यक आहे त्याच्या तिप्पट तरी अभ्यास करावा लागेल असें म्हणणें निराधार होणार नाहीं.